

מסע אל תום האלף עומד בסימן של משפט. עילת המסע היא נסיונו של הסוחר הטנגיירי בן-עטר, להסיר באמצעות הליך משפטי את המכשול המונע את המשך השותפות המסחרית עם אחיינו האהוב. במרכזו של המסע מצוי סיפור מהלכו המפותל והמורכב של הליך זה. בן-עטר שוכר ספינה על ציוותה, נוטל עמו את שתי נשותיו, את שותפו המוסלמי ואת באי-כוחו הרב אלבו. בהגיעו לפריז הוא מכריז באוזני אשת אחיינו ואחיה: "באנו לתבוע דין-שמיים נגדכם ונגד הרתיעה שלכם מאיתנו" (עמ' 99). יריבתו של בן-עטר, אסתר-מינה, נענית מיד למהלך הפתיחה שלו, ומסכימה ליישב את חילוקי הדעות, כינה לבינו באמצעות המשפט.

למרות ההבדלים העמוקים בין בן-עטר לבין אשת-ריבו, ובין החברה והתרבות שכל אחד משניהם משתייך אליה, לשניהם "תרבות משפטית" ("legal culture") דומה. תרבות משפטית כוללת תפיסות וערכים בדבר המשפט, וציפיות וגישות כלפי המשפט וכלפי המוסדות המשפטיים! חלק מן התרבות המשפטית המשותפת לבן-עטר ולאסתר-מינה הוא ההסכמה בדבר היות המשפט אמצעי טבעי ומתבקש לצורך הכרעה בסכסוך שנפל ביניהם. גם הגיבורים האחרים, ובהם אבולעפיה, אחיה של אסתר-מינה וכמוכן-הרב אלבו, הטוען מטעמו של בן-עטר, וכך גם הקהילות היהודיות המעורבות בעניין שותפים להסכמה בדבר היותו של הקונפליקט הנדון הולם הכרעה משפטית. שני הצדדים להליכים המשפטיים, ואף המקורבים אליהם, מתמסרים לניהול ההליכים המשפטיים, ומקדישים להם משאבים חומריים ונפשיים ניכרים. והנה, למרות התקוות הגדולות שתולים הכול במשפט, ולמרות האמצעים הרבים והמאמצים העצומים המושקעים בו, כושל המשפט ומכזיב את הצדדים המעורבים ואחרים שתלו בו את ייבם. בסופו של המסע, לאחר שהמשפט עשה את שלו, הגיבורים רחוקים משהיו אי-פעם מפתרון מלא ומספק לקונפליקט שבגינו יצאו למסע. בן-עטר, האיש שיזם את המסע, השיג אמנם את מטרתו המעשית. השותפות המיוחלת עומדת להתחדש. אולם עם יציאת הספינה בחזרה לטנגייר מתוור לו "כמה גדולה ועמוקה התבוסה שנחל, כי לעולם לא תוכל השותפות שהתחדשה בין צפון לדרום לכפר ולנחם על מה שאבד לו עולמית במסע הזה" (עמ' 317). מבחינתו, המסע נכשל.

האומללה של אבולעפיה וכדומה. האשה היחידה המוזכרת בשמה היא, כאמור, אסתר-מינה. כך גם באשר לאופייה של אסתר-מינה, הבולטת גם באסרטיביות שלה. רוב הנשים האחרות מצטיירות כמשוללות רצון משל עצמן. נשותיו של בן-עטר מובלות על-ידי בעלן כאילו היו חלק ממטענו. הוא מחליט לקחתן בספינה מתוך השערה שנוכחותן תשרת את האינטרס שלו — חידוש השותפות. משנזכרת תקוותו בעניין זה, הוא ממהר לאסוף את נשותיו — יחד עם שאר מטענו — ולצאת מיד לדרך, מבלי להיוועץ בהן, מבלי לנסות ולהתחקות אחר תחושותיהן או מחשבותיהן בעקבות האירועים הסוערים, ומבלי להתחשב בנוחותן. אסתר-מינה, לעומת זאת, עומדת בתקיפות על מילוי דרישתה לביטול השותפות בין בעלה המיועד לבין בן-עטר בטרם תסכים לנישואין. היא מציעה הצעה נועזת ומפתיעה — שיתופן של נשים בהרכב בית-הדין הראשון. לאחר התבוסה שהיא נוחלת מידי הרכב זה היא מגיבה בתקיפות ובנחישות ומכריזה על עצמה כמורדת. אולם התבוננות מעמיקה יותר מעלה ספקות באשר לאפיוניה הפמיניסטיים של אסתר-מינה, שכן הטעם שבגינה היא נרתעת מריבוי הנשים אילו אלא "תקנה ברורה, חדשה וצודקת, שהמציאות תובעת אותה ומאורות גדולים אישרוה" (עמ' 103), "תקנת-חכמים חדשה, תקיפה אבל פשוטה, שאף-על-פי שנולדה מהביצות הטובעניות של נהר הריינוס, נועדה להאיר ולתקן את כל העולם" (עמ' 137).

במהלך המשפט הראשון, אסתר-מינה חושפת בפני בית-הדין מקור רגשי לרתיעתה, שהוא חשוב בעיניה, לדבריה, אף יותר מתקנת החכמים: השערה שעלתה בה בדבר הקשר בין התאבדותה של אשתו הראשונה של אבולעפיה לבין חששה של אותה אישה מכך שבעלה ייקח אישה שנייה. היא מנסה לטעת את טעם התנגדותה לריבוי הנשים ברצון לנקום את נקמתה של אותה אישה. אולם דומה, כי "יודיה" של אסתר-מינה הוא תכסיס רטורי מחושב בקפידה, שמטרתו להוות מענה הולם לוידויו האישי והריגשי של בן-עטר באוזני הרכב הדיינות והדיינים. יותר משהדברים מבטאים תחושה פנימית אמיתית וכאובה, הם מבטאים "ערמומיות קלה" (עמ' 135) כהגדרת אחיה. יש גם לזכור כי הדברים הללו מושמעים בעת הדיון המשפטי לראשונה, עוד פרט המעלה ספק באשר לכנותם. אסתר-מינה לא העלתה מעולם את תחושותיה בעניין בפני בעלה, ואבולעפיה המופתע מעולם לא שיער לעצמו כי אשתו החדשה עסוקה בחידת טביעתה של אשתו הקודמת (עמ' 138). אותה "דרשה מפולפלת" (עמ' 137), כתחושתו של מר לווינאס, או "דרשה ארסית" (עמ' 137) כתחושתו של בן-עטר, נותרת כטעם היחיד לרתיעה הנמסר על-ידי אסתר-מינה, ומעבר לטעם זה ולקיומה של התקנה, אין היא מנסה למקם את הרתיעה שלה ברקע אידיאולוגי כלשהו, והגם שהרקע הרגשי האמיתי — רצונה לגונן על נישואיה המאוחרים מפני נדודיו של

גם אסתר-מינה אינה יוצאת מנצחת באמת לאחר הניצחון המשפטי. ברור לה כי המאבק בינה לבין האיש, "שגם אפילת הלילה אינה יכולה להסתיר את גודל השנאה שהוא רוחש כלפיה" (עמ' 274), לא תם אלא מחפש לו כיוון חדש. היא יודעת שמפלתו של יריבה היא גם תבוסתה שלה (עמ' 286). לקראת סופו של המסע היא אחוזת חרטה על "עיקשות רתיעתה" (עמ' 298), ואכולת דאגה לשלמות נישואיה. בידי המשפט לא עלה לפתור באופן מספק את מצוקתה, כשם שלא עלה בידו להביס את בן-עטר.

כשל המשפט נחשף לא רק בהקשר לאכזבתם אישית של הגיבורים. הוא נחשף גם במעגל רחב יותר. בסופו של המסע, לאחר שמוצו ההליכים המשפטיים, הפערים בין גברים לנשים ובין "היהודים הצפוניים" ל"יהודים הדרומיים" עמוקים ובלתי-עבירים יותר מכפי שהיו. המשפט נכשל בארבעה הבטים: הוא השתיק את הקול הנשי, הוא החדיר ממד אלים לקונפליקט שבין הצדדים, לא עלה בידו לספק פתרון איכותי לאותו קונפליקט, והוא אף לא סיפק מענה מוסרי לשאלות אליהן נדרשה התייחסותו, או למיצער דיון מוסרי. בסופו של המסע מצטיירת הפנייה למשפט לא כדרך-פעולה המעצבת פתרונות קבילים ומגשרת על פערים, אלא כאופציה כושלת ואפילו הרסנית.

ב

אחת הטענות המרכזיות בשיח הפמיניסטי המשפטי היא העדרה השיטתי של נקודת המבט הנשית משדה-ההתרחשות המשפטי. על-פי טענה זו, הדין נקבע, מפורש ומשתנה מנקודת ראות גברית, תוך התעלמות מהקול הנשי או תוך הטמעתו וטשטושו בתוך נקודת הראות הגברית.² טענה זו מרבים להדגים באמצעות יצירות ספרותיות.³ גם מסע אל תום האלף מדגים יפה כיצד נקבע ומפורש החוק וכיצד מוכרע הדין תוך השתקה של הקול הנשי. בפתח המסע דומה כי פני הדברים אינם כאלה. הצורך בדיון משפטי בסוגיית ריבוי הנשים, סוגיה הנוגעת ישירות לרווחתן ולזכויותיהן של נשים, מתעורר בשל התעקשותה של אשה: ה"רתיעה" של אסתר-מינה. אסתר-מינה עצמה מהווה לכאורה חריג בולט בנוף הנשיות המתואר בספר. היא האשה היחידה הזוכה לשם. הגברים שבסיפור — בן-עטר ואבולעפיה ואבו לוטפי ועבד אל שפי והרב אלבו והחכם בן גיאת ועמנואל לווינאס ויוסף בן קלונימוס וכמוהם גברים רבים נוספים — כולם מאוזכרים בשמם. הנשים לעומתם, נותרות עלומות שם, ולעיתים אף עלומות פנים. הן מזוהות באמצעות "תווית" המגדירה את הקשר המשפטי-קנייני שלהן לגבר כלשהו. "האשה הראשונה" ו"האשה השנייה" של בן-עטר, אשתו המתה של אבולעפיה, בתו

עולה על דעתו שעל-פי הגיון הדברים שהציג, ראוי לאפשר גם לנשים לשאת בעל שני כדי לסייע לבעל הראשון להתגבר על חששותיו מפני הבעל הרמיוני. הרב אלבו מתואר כמי שמאמין בכנות בהיות טיעונוי מכוונים לטובת הנשים. גם לאחר תבוסתו הוא ממשיך לחשוב על הטיעונים שהעלה כדיבורים שנשא "למענה ולטובתה" (עמ' 313) של האשה השניה שמתה, והוא מוכן לטעון אותם בכל עת אם יתבקש לצאת לקרב משפטי נוסף "למען אשה שניה שניה" (עמ' 313). באמונתו זו של הרב אלבו אין כדי לטשטש את האורח הפטרוני ואף הכוחני שבו הוא מייחס לעצמו ראייה והבנה של המתרחש בנפשן של נשים.

במשפט הראשון נוחלת ניצחון הרטוריקה של הרב אלבו, ש"כישפה" במיוחד את הנשים שהשתתפו בהרכב. משפט זה מתנהל ומוכרע אם כן תוך התעלמות או החטאה של נקודת המבט הנשית. נפנה עתה מבט אל המשפט השני. שוב, לכאורה, נראה כי אין מתעלמים מנקודת המבט הנשית. הבורר ר' קלונימוס, בצעד מפתיע, מחליט לחקור את שתי נשותיו של בן-עטר כדי לברר את עמדתן. הוא אף מחליט לחקור אותן בארבע עיניים (בנוכחות מתורגמן בלבד) כדי שיגדל הסיכוי לקבל מהן תשובות אמיתיות. האשה הראשונה, העצורה והזהירה מאוד בדיבורה, מביעה הסכמה גמורה לריבוי הנשים. קשה כמובן לדעת אם מדובר בהסכמה אמיתית, או הסכמה הנובעת מאילוץ. שאלת טיבה האמיתי של ההסכמה הנשית (consent) לתמונת המצב החברתית ולמעמד שהן מצויות בו היא אחת השאלות המרכזיות בשיח הפמיניסטי-משפטי העכשווי. האם "הסכמות" נשיות למיניהן משקפות בחירה חופשית, הנעשית על ידי בני-אדם אוטונומיים, המשוחררים ממגבלות ומכפייה תיצונית, או שמא מדובר בהסכמות המהוות מעין אסטרטגיה של הגנה?

דרך אחת שבעזרתה מתמודדות נשים עם מצב של נחיתות מתמדת וכפיפות לדרישות גבריות היא העמדת עצמן כמי שמסכימות מרצונן להימצא במצב הזה. כך בימינו אלה, וכך ביתר שאת בשנת האלף.

זהירותה המסויגת של האשה הראשונה מוכחת כמוצדקת, לאור ההתרחשות הבאה. האישה השנייה אינה נוהרת. היא חושפת, ללא מעצורים וללא סייגים את נקודת המבט הפנימית והאמיתית שלה. היא מוכנה להיות מוכפלת, אבל גם היא רוצה להיות מכפילה. "מתלקחת בה דווקא קינאה נוראה בכעל יחיד, שיש לו שתי נשים שלהן יש רק בעל אחד" (עמ' 216). ולשאלת הבורר "כמו מי, למשל?" היא עונה: "כמוך ארוני, כמוך למשל" (עמ' 216). אולם חשיפתו של הקול הנשי הממשי, כך מסתבר, גובה מחיר כבד.

מיד לאחר מתן פסק-הדין לבה של האשה השנייה צונח באימה. היא מייסרת את עצמה בחומרה על שהתפתה לפתוח את סגור לבה. היא מנסה

בעלה — עולה מן הסיפור, התחושה הכרוכה היא כי הטעם המרכזי לרתיעתה של אסתר-מינה הוא למעשה אי כיבוד התקנה. הרתיעה נעוצה באי-ההכרה של בעלה אבולעפיה במקור הסמכות המקובל עליה. מקור הסמכות הזה הוא גברי טהור — תלמידי החכמים מוורמייזא שהתקינו את התקנה מכוח סמכות שהוענקה על-ידי דורות של תלמידי חכמים שקדמו להם. כפי שמסביר לחתן המיועד אבולעפיה, ר' קלונימוס בן קלונימוס, איש ורמייזא, אשר הגיע לפני הנישואין כנציג הסמכות הגברית הרואה עצמה ממונה על אסתר-מינה: "תלמידי-חכמים מתים, שמשגיחים על תלמידי-חכמים חיים, שיכינו את העולם כהלכה בשביל תלמידי חכמים שעדיין לא נולדו" (עמ' 82). תלמידי חכמים אלה הם מקור הסמכות אליו רואה עצמה אסתר-מינה כפופה. לכן היא מסכימה להצעתו של הרב אלבו לערוך משפט נוסף בוורמייזא, ומסכימה לקבל על עצמה הפעם באופן מוחלט את תוצאות הדין הנוסף, גם אם לא תישא התוצאה חן בעיניה. יוצא שגם דמותה של הגיבורה הנשית היחידה שיש לה איפיונים חריגים, דומה לשאר הנשים בספר בכפיפות המוחלטת שלה לאוטוריטה משפטית-גברית. נבחן את הדרך בה מתאר הספר את ההתייחסות המשפטית לעמדה הנשית בסוגיה העומדת בלב הדברים — סוגיית ריבוי הנשים. הטיעון המרכזי אותו משמיע הרב אלבו במשפט הראשון הוא זה:

כי האשה השניה, כך מוסיף הרב לקבוע בכטחון, לעולם היא קיימת. ואם אינה קיימת במציאות, היא קיימת בדמיון. ולפיכך שום תקנת חכמים לא תבטל אותה. אלא שכאשר היא נמצאת רק בדמיונו של הגבר, היא טובה, יפה, כנועה, חכמה ונעימה, לפי רצון הזייתו, וכל מה שתשתרל אשתו יחידתו, לעולם לא תוכל להגיע לרום מעלתה הדמיונית, ולכן תמיד ירחפו מעל האשה היחידה כעס ואכזבה. אולם כאשר האשה השניה אינה חלום אלא מציאות בשר ודם, תוכל האשה הראשונה למרוד עצמה עימה, ושמה גם לנצחה, לפעמים גם להשלים איתה, ואם תרצה, אפילו לאהוב אותה (עמ' 141).

לכאורה הרב אלבו פונה, כדי להצדיק את ריבוי הנשים, לנקודת המבט של האשה. הוא מנסה לחזור אל תוך התודעה הנשית הקולקטיבית, ומתוך כך מגיע למסקנה שריבוי הנשים משרת את טובתן של הנשים. אבל זאת רק לכאורה. בפועל, דרך הטיעון של הרב אלבו מדגישה ומקצינה את ההשתלטות הגברית על נקודת המבט הנשית לצורך פרשנות הנורמה המשפטית. הרב אלבו קובע כעובדה שאינה צריכה הוכחה כי המצב הנפשי המאפיין גברים נשואים הוא כמיהה לאישה נוספת, וכי בדמיון של הנשים לעומת זאת, קיימות חרדה ואימה מתמידות מכמיהה זו של הגברים. אפשרויות אחרות אינן עולות בדעתו של הרב אלבו. אין הוא מעלה על דעתו כי אפשר שגם בדמיון של הנשים קיים בעל שני או גבר אחר. לא

המשפטיות המחייבת. גם בקהילות הצפון, האוחזות בנורמה הנתפשת בעינינו כיום כנאורה יותר, הטעם האמיתי לאיסור על ריבוי נשים אינו כבודן וכיבוד רצונן של נשים או הגנה על רגשותיהן, אלא, כפי שמתחוויר לבורר קלונימוס, הרצון למנוע את פריצת הגבולות. "אין ריבוי שיש לו גבול" (עמ' 217), ופריצת הגבולות מתרחשת ברגע שבו אישה מעיזה להחציץ תחושה של שוויון גמור לגברים. "המקור העמוק והטעם הנכון" (עמ' 216) של התקנה החדשה הוא על-כן הצורך להציב גבולות בפני התודעה הנשית, לחסום את התפרצות הקול הנשי, ואת פריצת הגבולות שסומנו בידי הגברים.

אפשר שמשפט ההלכה, שהוא המשפט המתואר בספר, מקצין במידה רבה את אפיונו של המשפט כתופעה המשתיקה את הקול הנשי (הגם שמשפט ההלכה המתואר בסיפור "מרכך" מאוד בכמה הקשרים את משפט ההלכה שנהג כנראה בשנת האלף, ואפילו את משפט ההלכה הנוהג כיום), אולם הטענה, שלפיה המשפט נקבע, השתנה ונתפרש מנקודת ראות גברית אשר "בלעה" בתוכה את זו הנשית, היא טענה המתייחסת לכל שיטות המשפט, בכל הזמנים, והיא רלוונטית אף לשיטות משפט בנות-זמננו, דמוקרטיות ופלורליסטיות כאורה.⁵ מסע אל תום האלף מצויר בהקשר זה תופעה שאינה בשום אופן ייחודית למשפט העברי העכשווי או ההיסטורי.

לשוב ולדבר עם הבורר, למרות שפסק הדין כבר ניתן, ולהרגיע את רוחו על ידי כך שתסביר לו יותר במדויק את תחושותיה: הגברים מבקשים כפילות של גוף, אבל היא, כשדיברה על כפילות, התכוונה לכפילות של נפש. הבורר מסרב אפילו להאזין לדבריה. הוא מסלק אותה מפניו בכוח. היא מושתקת באלימות ממש: ר' קלונימוס אינו "מנסה אף להתחיל להבין מה מבקשת האשה השנייה להגיד לו בישמעאלית שלה" (עמ' 223). הוא הודף ומסלק אותה מדוכן התפילה, ובעודו אחוז פלצות, גורר אותה בכוח אל מחוץ לבית הכנסת, לתוך חצר אחורית של אורווה ישנה, ומותר אותה שם, "בלא חרטה ובלא שום הבנה" מצדו (עמ' 224). מתוך ייאוש בורחת האשה השנייה ומתכנסת למשך שעות בחלל אפלולי. היא מבינה כי היא מושתקת לעולם. מאחר ומי "שהיה מחובתו להאזין לה ולא לפצוע אותה" (עמ' 230), מעל בחובתו, "למי תאמר עתה את אשר כבר לא יובן לעולם?" (שם). "ובאגרוף נחוש היא חותמת עתה את פיה" (עמ' 230), ומסרבת לא רק לדבר אלא גם לאכול. עם מותה המתרחש ימים ספורים לאחר מכן, מסתיים הניסיון לתת ביטוי לתחושה הנשית האמיתית.

על גב הספר כותב העורך, מנתם פרי: "לקראת תום המסע מסתבר שהשליטה והבעלות [הגבריים] מוחלפים בשותפות של שוויון מלא, הסמכות מאבדת מתוקפה, הקול הנשי מקבל כוח ונפח".

אלא שלא אלה הם פני הדברים. בסופו של המסע, כמו בתחילתו, הדומיננטיות הגברית היא מוחלטת. בן-עטר שלצרכיו ולנוחיותו לקח עמו מטען של שתי נשים, שוב עם אישה אחת. אם ירצה, יוכל בכל עת לקחת לו שוב אישה שנייה ולמלא בקלות את חסרון האישה שאבדה בדרך. האישה הראשונה, הכנועה, השותקת, המחניקה את קולה בגרונה, בוודאי לא תעמוד בדרכו, יהיו רגשותיה האמיתיים אשר יהיו. הוא שוב לטנגיר משוכנע יותר מתמיד בצדקת עמדתו המקורית.

לזכות אסתר-מינה נזקף אמנם נצחונה המשפטי, אולם ההכרעה המשפטית השנייה שנתקבלה אינה ניצחון לעמדתה הפרטית אלא ניצחון לאותם תלמידים-חכמים מתים וחיים, מקור הסמכות הגברי שבשל כפיפותה אליו ניהלה את המאבק. מקור סמכות זה לא איבד שמץ מתוקפו. ואילו מבחינה אישית, נחלה אסתר-מינה תבוסה. השותפות השנואה עליה הוקמה שוב, ונישואיה מאוימים. לא נוצרה כל שותפות של שוויון, והקול הנשי לא צבר כוח ולא נפח. האישה היחידה שניסתה לתת לקול הזה משמעות ונפח ממשיים — האשה השנייה עלומת השם — הושתקה בברוטליות ושילמה בחייה.

בסיכומו של דבר, הנשיות העולה מהספר היא פסיבית וחנוקה. הנשים, כולל אסתר-מינה, מצטיירות כאובייקטים המשתקפים דרך רצונם, צורכיהם והעדפותיהם של גברים. בהתאם לכך גם נקבעות ומפורשות הנורמות

להשתקת הקול הנשי באמצעות המשפט יש אופי אלים, הבא לידי ביטוי, בשיאו, בהשתקתה של האשה השנייה. אולם האלימות המשפטית משתקפת במסע אל תום האלף לא רק בהשתקת הקול הנשי, אלא בהקשרים נוספים. את הממד האלים המגולם תמיד בהכרעות משפטיות ובפרשנות משפטית תיאר רוברט קאבר כך:

Legal interpretative acts signal and occasion the imposition of violence upon others: A judge articulates her understanding of a text, and as result, somebody loses his freedom, his property, his children, even his life. ... When interpreters have finished their work, they frequently leave behind victims whose lives have been torn apart by these organised, social practices of violence.⁶

שתי הכרעות שיפוטיות מתוארות במסע אל תום האלף: הכרעתו של ההרכב הדו-מיני בוילה לה זואיף, והכרעתו של ר' יוסף בן קלונימוס, איש עדת ורמייזא. בשני המקרים בולט הדמיון בין מצבם של הצדדים המובסים

מפרק, מפורר, מפריד, מערער שלוה, ואפילו ממית. ימים מספר לאחר פסיקתו של ר' יוסף בן קלונימוס, מתה, כאמור, האישה השנייה, שלווידויה המפתיע היה חלק מכריע בתוצאה. הקשר בין מוות זה לבין האלימות והאימה הגלומה בהכרעה המשפטית שקדמה לו מרומז בשיר שחיבר הרב אלבו, בו הוא מכנה את הנידוי והחרם "כלבי הלכה":

נידוי וחרם שמוטי זנב כחיל הגיעו.
כלבי הלכה חמורה מלב פחדים הביעו.
אלתר לפלג לעולם התחברות נושנה.
שלך ושל הידידה. אשת פאר ראשונה (עמ' 253).

ואפשר שאותה פסיקה אלימה שאבה מכוחותיו של הפוסק עצמו וקירבה את קצו שלו. לדברי אלמנתו של ר' יוסף בן קלונימוס, שמת בתחילת החורף של אותה שנה בה אירעו הדברים, מיום ההכרעה "אבדה לו לחלוטין שלוות נפשו ורוחו נתערערה, וגם שבועות ארוכים לאחר שנעלמו בעל-הדין מוורמייזא ומארץ אשכנז, עדיין היה מתהלך כמוכה סיוט מופלא, עד שמן השמיים ריחמו על נשמתו" (עמ' 211).

ד

כאמור, כשל המשפט מתגלה גם מבחינתם האישית והפנימית של הגיבורים אשר ביקשו להיעזר במשפט לצורך עניינם וגם בהקשר חיצוני וכללי יותר. נתבונן בשתי ההכרעות המשפטיות שהניב המסע. ההכרעה המשפטית הראשונה, אשר צידדה בבן-עטר, נהפכה. ההכרעה השנייה, המוצגת כסופית (שכן על-פי המסורת אין ערעור על פסק-דין של בורר יחיד), הופכת את הראשונה: דינו של מי שמתעלם מתקנת ורמייזא אינו רק רתיעה, אלא נידוי וחרם. אולם בשני המקרים כשל המשפט, משום שההכרעה המשפטית במקרה הראשון ובמקרה השני אינה הכרעה איתת. ההרכב הראשון נישבה בקיסמי דרשתו של הרב אשר טען בפניו. הרב אלבו יצר פסיפס רטורי סותר. לתיאורו של בן-עטר כאיש מופלא ופילוסוף של אהבה, הוא צירף וידוי אישי נוגע ללב ממנו התחורר לשומעים כי הפגם היחיד בנישואיו המושלמים היה חסרונה של אישה שנייה, והתם בהקבלות מפתיעות, עזות מבע, בין גברים לנשים ובין יהודים צפוניים ליהודים דרומיים. אותו "כישוף" מוזר שהטיל הרב אלבו בנשים הצעירות, הדורכות בגת, באשתו של בעל היקב ובבוצרת הענבים הזקנה, אותו ערבוב-דעת לא מובן שהוביל להכרעה ול"בגידה" של הדיינים והדיינות במד ליונאס מיטיבם, אינם אלא הליכתו של ההרכב שבי אחר קסם המניפולציות הרטוריות של הרב אלבו. שכן הרב אלבו הוא לא

לבין מי שהיו חשופים לאלימות, ברוח תיאורו של קאבר. אסתר-מינה, הצד "המפסיד" בדיון הראשון, מגיבה באופן חריף ביותר למשמע ההכרעה, המהווה מבחינתה התערבות אלימה בתחום האישי ביותר בחייה, ומאלצת אותה לקיים חיי-נישואין בנסיבות שהן עבורה בלתי-נסבלות. תגובותיה לאלימות ההכרעה מתבטאות במצוקה נפשית ופיזית. למראה השמחה בה קיבל בעלה את ההכרעה השיפוטית, נדמה לה שהיא מבקשת את נפשה למות. היא מתרחקת מהחבורה, "נעצרת ומחככת בייאוש את ראשה בגזע של עץ, כאילו כבר הובס כליל אלוהיה, ומעתה תצטרך לבקש רחמים על עצמה מעץ השדה" (עמ' 152). זמן קצר לאחר-מכן, "רעד הכאב וההשפלה שבמצבה החדש" (עמ' 153), גורם לאסתר-מינה, לראשונה בחייה, להתעלף. להכרעה השנייה יש אופי אלים אפילו יותר. ר' יוסף בן קלונימוס תוקע שלוש תקיעות מבושרות-רע בקרן היעל שלו, ולשמען "צונח באימה" (עמ' 221) לבה של האישה השנייה. לאחר הדממה הדקה שמשתררת, מכריז ר' קלונימוס על חרם ונידוי כנגד בן-עטר. חרם ונידוי הם אחת התגובות האלימות ביותר בהן עשוי המשפט לנקוט. משמעות הנידוי היא, בין היתר, כי "אין יושבים בד' אמותיו [של המנודה] חוץ מאישתו וב"ב, ואין אוכלין עמו ואין מזמנין עליו ואין כוללים אותו למניין עשרה"⁷. החרם והנידוי מהווים אמצעי שבגלל חומרתו היתירה ממעטים מאוד להשתמש בו. "אלה הם מן הדברים שריבויים קשה וגם מיעוטם אינו יפה. וטוב יעשה כל בית דין אם ירסן עצמו בעניינים אלה"⁸. אין זה מפליא כי הפעם אבולעפיה הוא המחשב להתעלף למשמע המכה הקשה שהנחיתה הכרעת הבורר על דודו. יהודי ורמייזא אינם מהססים לציית להוראה החמורה המשתמעת מהפסיקה. עוד באותו לילה הם מפרידים את בעל הדין המובס מכל העולם. ההתמודדות המשפטית כולה, ולא רק ההכרעה השיפוטית, מתוארת במונחים המדגישים את הפן הכוחני והאלים שלה. תקנת-החכמים בדבר איסור ריבוי הנשים מדומה על-ידי הרב אלבו ל"פגיון ערכי קטן ומעוקם" (עמ' 137), ואת החרם שהוטל עליו מדמה בן-עטר ל"פגיון החרם שננעץ בו" (עמ' 307). ה"רתיעה" של אסתר-מינה הולכת וצומחת בה עד אשר "נשחזה ככידון" (עמ' 136). אסתר-מינה ואחיה תופשים את מאמציו של הרב אלבו כנסיון "לכופף" את התקנה (עמ' 103). בית-הדין שהוקם בוויולה לה-זיזאיה מיועד "להרוף את ההתנפלות המזורה והחצופה, שהיא ספק אישית ספק דתית" (עמ' 121). את הדרישה להחליף את ההרכב הראשון שנבחר על-ידי אחיה של מרת אסתר-מינה מבטא הרב אלבו "בצעקה פראית" (עמ' 125). היריבות המשפטית בין בן-עטר לבין אסתר-מינה מתוארת כהתכתשות "בקרבות פנים אל פנים" (עמ' 309). התכתשות זו מעלה תמונת משפט המותיר את כל הנוגעים בו, מנצחים כמנוצחים, פגועים וחבולים. המשפט מצטייר לא כגורם מפשר, מאזן ומסדיר, אלא כגורם

מפעמות גם בלבו של הרב אלבו, המטכס עד לרגע האחרון חרם נגדי ומהלכים משפטיים חדשים שיהפכו את הקערה על פיה ויביאו לו ולשולחו ניצחון ואף נקמה.

בקרב היהודים "הצפוניים" לא צמחו בעקבות ההתרחשויות המשפטיות ניצנים של הבנה או סובלנות כלפי עמדת אחיהם "הדרומיים" בסוגיית ריבוי הנשים. ניצחונם הזמני של הרב אלבו מתפוגג ואינו מותיר כל זכר בעדה הצפונית. בסופו של המסע דומה שחומת הזרות בין יהודי הצפון ליהודי הדרום אף נתגבחה. המשפט כשל בניסיונו לנתץ, או לפחות להנמיך את החומה הזו.

ה

המשפט הוא תופעה מורכבת, רבת פנים ודיאלקטית. אכן, ניתן לזהות בו אפיון אלים, כפי שעשה קאבר, אולם מזוית אחרת המשפט הוא משכיך-שלום, מפשר ומגשר. אותו משפט העשוי להיתפס כמשתיק ומדחיק קולות מסוימים, עשוי גם להעניק פתרון פה וסעד למי שמוסדות חברתיים אחרים מפנים לעברו כתף אדישה. ההכרעה המשפטית המצטיירת לעתים כגחמנית, אקראית, אינטואיטיבית ותלוית-רגש, היא לעתים אחרות פורמאלית, רציונאלית, מקצועית ומאזנת בקפידה בין השיקולים הרלוואנטיים.

האפיונים המשפטיים משתנים בהתאם לפריזמה בה מתבוננים במשפט, ובהתאם לסיטואציה בה נדרש המשפט לטפל. הספרות היא אחת הפרזומות האפשריות. יצירה ספרותית, העוסקת בתימות משפטיות, עשויה להציג את הקשרים המורכבים שבין אדם למשפט ובין המשפט לחברה מזוית ייחודית, ולהוביל לעבר עמדות והערכות בעלות-חשיבות. ⁹ וכאן אמנם אחד מהשגיו היפים של יהושע במסע אל תום האלף. המסע מוביל את קוראיו לעבר תובנת יסוד חיונית בדבר גבולות המשפט. במסע אל תום האלף נחשף המשפט בקוצר-ידו. קוצר-היד נובע מטיב העניינים בהם נדרש המשפט לטפל. את מרבית הכשלים המשפטיים ב"מסע" ניתן לשייך לנסיגה לפעול באמצעות המשפט בתחום שהוא בעיקרו "חלל משפטי". "חללים משפטיים" הם חלקים של ההווה האנושית המצויים מחוץ לתחום התעניינותה של המערכת המשפטית, ¹⁰ והם מוסדרים על-ידי נורמות חוץ-משפטיות: אישיות, חברתיות מוסריות ואחרות. בתוך החללים המשפטיים מצויים, בין היתר, עניינים המשויכים במובהק לאוטונומיה האישית המוחלטת כחלומות, מחשבות, רגשות וערכים, ¹¹ ואף סיטואציות מסוימות אשר בשל טיבן המיוחד ואיפיוניהן אינן הולמות הכרעה משפטית. סיטואציה כזו מתוארת במסע אל תום האלף. לקונפליקט העומד ביסוד

רק משפטן, אלא גם פייטן, אולי בעיקר פייטן. דרשתו היא מעשה אמנות, מעשה אסתטי, וההכרעה שנפלה בעקבותיה היא הכרעה אסתטית. הרב הצליח בלהטיו האומנותיים להסיט את השיפוט מהממד האתי שבו היה אמור להתקיים, אל עבר ממד אסתטי. אולם משהתפוגג קסמם של הלהטים, של אותו "כישוף" עליו מספרות בפליאה הנשים שישבו בדין (עמ' 147), נותר הקונפליקט שעמד ביסוד הדיון המשפטי עמוק כשהיה.

ההכרעה השנייה, הכרעתו של ר' יוסף בן קלונימוס, גם היא אינה הכרעה אתית. מדובר בהכרעה רגשית, הנובעת מהזעזוע הקשה שגרמו לו דבריה של האישה השנייה. הזעזוע בא לידי ביטוי בטלטה נפשית וגופנית גם יחד. דבריה של האישה הם "חץ הפוצע את נשמתו כעונג זר, וגם מרעילה בפחד חדש" (עמ' 216). רגע לפני הכרעתו על ההכרעה "רעדה חולפת בכל גופו של ר' יוסף קלונימוס ופניו מחוירות" (עמ' 217). החלטתו של הבורר אינה פרי מחשבה ושקילה זהירים ומחושבים, אלא פרי בהלה גדולה, הנובעת מהשפעת הדברים ששמע מהאישה השנייה על הפחדים והמאווים העמוקים ביותר בנפשו.

בשני המקרים מצטיירת ההכרעה המשפטית כנתונה לקניפולציות, כאקראית, כפרי אישיותם המקרית של היושבים בדין או כשרונם של הטוענים, וכרחוקה מלשקף ליבון אתי ממשי.

המשפט לא מצליח ולמעשה גם לא מנסה לספק מענה ענייני לשאלה שאלה נדרש להתייחס. שאלת טעמו וצידוקו של איסור ריבוי הנשים — אינה זוכה לתשובה הולמת. הטעם הרגשי שהכריע את הכף בעיני הבורר ר' יוסף בן קלונימוס הוא אישי וטובייקטיבי מכדי לספק. הרציונאל העומד ביסוד תקנת רמייזא, ויומרתה "להאיר ולתקן את כל העולם" (עמ' 137) ולחייב את כל היהודים באשר הם — אינם מובהרים. בן-עטר והרב אלבו עוזבים את צרפת כשאינם מלווים בהכרה בצדקתה של תקנת החכמים, או בתחושה כי הם כפופים למרותה של הסמכות המתקינה, אלא בודאות מחוזקת עוד יותר בדבר מוזרותה וחוסר-סבירותה של התקנה.

והשאלה הגדולה יותר, בדיקת "אפשרות הדיאלוג בין קודים תרבותיים בתוך העם היהודי" (כניסוחו של מנחם פרי בדבריו על גב הספר), נותרת בסופו של המסע רחוקה עוד יותר מפתרון.

בשום שלב של המסע אין גישה אחת מצטיירת כעדיפה מבחינה מוסרית על גישה אחרת. יהודי "הצפון" ויהודי "הדרום" מתחפרים כל צד בעמדתו. בן-עטר מכפיף עצמו לדין-תורה במחוזות הצפון לא בשל הכרה בעליונות המוסרית של הדין הזה, אל מטעם פרגמטי: אילוץ שנכפה עליו. הנסיבות מחייבות אותו לבוא ולהתדיין בצרפת ובאשכנז, וכאשר הוא נוחל תבוסה בפסק-הדין הסופי, הוא חש רק זעם ומרירות ואיבה, ולא השלמה עם הכרעתה של סמכות מוסרית גבוהה יותר. תחושות דומות של זעם ותסכול

של הרב אלבו. אולי ההיעתרות לגחמה הזו, מחשב בן-עטר לעצמו, תחזק בדרך עקיפין את השותפות, שטינתה של אסתר-מינה מאיימת על קיומה. ואומנם, לאחר מיווג הכוונות שנוצר מרצון ומחוץ למשפט בין אסתר-מינה לבין בן-עטר, השותפות החדשה "מתהדקת ומתרחכת" (עמ' 310) בעוצמה כה רבה, עד שנדמה כי תהיה איתנה ויציבה אף מהשותפות הקודמת.

וכאן מיתרגמת האמירה העולה מן הסיפור לנקיטת עמדה ברורה, שהיא בעיני העמדה אותה ראוי ונכון לנקוט, בשאלת יסוד גדולה הנוגעת לתחומו של המשפט וגבולותיו; כי הנה, לקראת סיומו של המסע אשר הניף את נס המשפט על דגלו, מתחזר לנו שוב כי לא כל פעולה נתפסת בעולם המשפט,¹³ כי מלוא כל הארץ אינו משפט,¹⁴ כי המשפט איננו חזות הכול, וכי אין המציאות המשפטית עשויה להכיל בתוכה את מלוא ההוויה האנושית.

הערות

1. יֵכֶּךְ הגדיר את התרבות המשפטית הסוציולוג לורנס פרידמן. ראו: Lawrence M. Friedman, "The Concept of Legal Culture: a Reply", in David Nelken (ed.), *Comparing Legal Cultures*, Dartmouth, 1966, pp. 33-34.
2. ראו, למשל: Catharine Mackinnon, *Towards a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press, 1989; D. Rhode, "Feminist Critical Theories", *Stanford Law Review*, 42 (1990) pp. 617-638.
3. לקשרים האמיצים בין משפט וספרות לבין תיאוריה פמיניסטית ראו: Ian Ward, *Law and Literature — Possibilities and Perspectives*, Cambridge University Press, 1995, pp. 119-141.
4. ראו, למשל ריונייה של רובין וסט בשאלות אלה: Robin West, "Jurisprudence and Gender", *University of Chicago Law Review* 55 (1998) pp. 1-72; Robin West, "Jurisprudence as Narrative: An Aesthetic Analysis of Modern Legal Theory," *New York University Law Review*, 60 (1985), pp. 145-211.
5. ראו, למשל: פרנסס רדאי, "על השוויון", בתוך פרנסס רדאי, כרמל שלו ומיכל ליכמן-קובי (עורכות), מעמד האשה בחברה ובמשפט, שוקן, 1995, עמ' 19, 24-25, 48-49; שולמית אלמוג, "על נשים צבא ושוויון", משפט וממשל ג' תשנ"ו, 631.
6. ראו: Martha Minow, Michael Ryan and Austin Sarat (eds.), *Narrative, Violence and the Law — The Essays of Robert Cover*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1992, p. 203.
7. ארצ'ר ישראל, אנציקלופדיה לכל מקצועות תורת ישראל, ספרותו ודברי ימיו, עמ' 313 (כמובא על ידי השופט זמיר בבג"צ 3269/95 כץ נ' בית הדין הרבני בירושלים, טרם פורסם, סעיף 2 לפסק דינו).
8. כדברי השופט צבי טל בבג"צ 3269/95 כץ נ' בית הדין הרבני האזורי בירושלים, טרם פורסם, סעיף 2 לפסק-דינו.

המסע יש פן משפחתי ופן דתי. המשפט מגן על בני משפחה, למשל, מפני אלימות של בני משפחה אחרים ומפני פגיעה לא מוצדקת בקניינם, אולם נושאים אחרים הקשורים בחיי המשפחה אינם מצויים בתחומן של הנורמות המשפטיות. אין למשפט מעמד לעניין הרגשות שרוחשים בני המשפחה אלה כלפי אלה, דו-השיח השוטף ביניהם ודרך קבלת ההחלטות שלהם. בדומה, אין למשפט עניין בהתניות בהן מתנה בן-זוג את הסכמתו לקשר הנישואין ולהמשכו. כמוכן זה, חיי המשפחה הם חלל משפטי.

פן אחר של הקונפליקט המתאר כמסע אל תום האלף הוא הפן הרתי. אמנם חופש הדת הוא עניין למשפט, ואף ההתייחסות לשאלת ריבוי הנשים בחברה מסוימת היא עניין למשפט הנוהג באותה חברה, אך הכרעה בין עמדות דתיות סותרות הנוהגות בין חברות שונות אינה בדרך-כלל עניין למשפט לענות בו. "דיאלוג בין קודים תרבותיים בתוך העם היהודי" אינו יכול להיווצר באמצעות המשפט. אותו "פער אמונה עמוק המפריד בין צפון לדרום" (עמ' 99) מצוי אף הוא בתחומם של החללים המשפטיים.

כאשר נדחק המשפט לתחומם של החללים המשפטיים, נוצר "אימפריאליזם משפטי". האימפריאליזם המשפטי מדגיש את הצד הכוחני של המשפט, ומביא לכשלונו: "האימפריאליזם המשפטי, המבקש להפעיל את הנורמות שלו על כל פעולות האדם, מסתבך בתוך עצמו בבואו לדרן בבעיות-אדם מסוימות, אשר מעיקרן אינן שאלות משפטיות. במקרים כאלה, מתערב מין שאינו במינו, והתוצאה היא מוקשים בדרכו של המשפט"¹². המוקשים שעמדו בדרכו של המשפט במסע אל תום האלף גרמו לכשל המשפט, שהוא גם כשולן המסע מבחינת המעורבים בו. כשל זה של המשפט מביא להצטיירתו ככלי הרסני שנגיעתו אלימה, ואפילו ממיחה. ההכרעות המשפטיות המתקבלות אינן תוצאה של שיפוט אתי, והן אינן מסייעות כלל בפתרון הקונפליקט שהן נדרשות אליו.

כפי שצוין, הכשל אינו רק מנת-חלקו של בן-עטר, אלא גם כישלונה של אסתר-מינה שבאמתחתה הניצחון המשפטי. בסופו של המסע ניסיונה של מרת אסתר-מינה לכפות על אבולעפיה בעלה את הנורמות המקובלות עליה באמצעות כלים משפטיים — ה"דחיעה", ההכרזה על עצמה כ"מורדת" וההיאחזות בתקנה שתיקנו חכמי מקום מוצאה — נכשלו. נכשל גם ניסיונו של בן-עטר לגבור על יריבתו באמצעות ההליך המשפטי שידם. הסיכוי היחיד לפתרון של הבנה בין השניים, להסכמה להידברות, ולהתפוגגות העוינות והאיבה שהמשפט לא הצליח לפוגג, מצוי בדרך חוץ-משפטית. מחלתו של בנו הקטן של הרב אלבו, טיפולה של אסתר-מינה בילד וההחלטה בדבר "חילופי הילדים" (בתו של אבולעפיה תפליג עם בן-עטר ובנו של הרב אלבו יישאר בביתה של אסתר-מינה ובעלה) הם הגורמים המקרבים מעט בין שני היריבים. אסתר-מינה משתוקקת לקבל לחסותה את בנו הקטן

9. ראו: שולמית אלמוג, "משפט וספרות, הלכה ואגדה", מחקרי משפט יג תשנ"ז, 430-426, 413.
10. ראו: דברי המשנה לנשיא מנחם אלון, בבג"צ 1635/90 ז'רז'בסקי נ' ראש הממשלה ואח', פ"ד מה (1) 766, 749.
11. לדיון בשאלת טיבם והיקפם של החללים המשפטיים ראו: אבינועם בן זאב ושולמית אלמוג, משפט האדם, הקיבוץ המאוחד ומכון מנפ"ת, 1966, עמ' 78-53.
12. משפט האדם, הערה 11 לעיל, 72.
13. ראו דברי השופט ברק: "כל פעולה נתפסת בעולם המשפט". (אהרן ברק, פרשנות במשפט, (כרך ראשון), נבו, תשנ"ב, 21).
14. כפראפראזה על קביעתו הידועה של השופט ברק. (אהרן ברק, "על השקפת עולם בדבר משפט ואקטיביזם שיפוטי", עיוני משפט יז [תשנ"ב], 485, 475).